

ТРАНСФОРМАЦІЯ КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК АРИСТОКРАТІЇ ЗА ЧАСІВ «ГАЛАНТНОГО» СТОЛІТТЯ

Аналізуються культурні практики придворно-аристократичних кіл «галантного» століття. Обґрунтовано специфіку придворних та салонних форм культури.

Ключові слова: культурні практики, придворна культура, галантність, салон.

Анализируются культурные практики придворно-аристократических кругов «галантного» века. Определена и обоснована специфика придворных и салонных форм культуры.

Ключевые слова: культурные практики, придворная культура, галантность, салон.

Cultural practices of court-aristocratic circles of «gallant» century are analysed. The specific of courts and salon forms of culture are found out and reasonabled.

Key words: cultural practices, court culture, gallantry, salon.

У центрі сучасних культурологічних досліджень постають проблеми міжкультурного діалогу, який передбачає взаємодію національної культури з іншими. Проте збагачення й гармонійний розвиток власної культури неможливі без розуміння характерних особливостей інших культурних просторів, їх ґрунтового знання.

Усвідомлення значимості культурних практик як вияву пізнання й долучення особистості до надбань духовної культури змушує звертатися до культурних традицій аристократії, зокрема до гедоністичної культури королівського двору Франції, яка, будучи зразком для наслідування всіма європейськими державцями, істотно вплинула на європейські норми культурних практик в епоху «галантного» століття.

Реконструкція культурних практик означеного століття (друга половина XVII–XVIII ст.) здійснена завдяки дослідженням з проблем формування придворної культури. Репрезентативними в контексті аналізу змін у житті часів «галантного» століття, хоча й суб'єктивними та ретроспективними, є мемуари з конкретними прикладами й описами історичних подій, аналізом моральних якостей і мотивацій поведінки представників різних верств населення. Оскільки мистецтво спостереження за людьми було для придворних найважливішим життєвим умінням, ґрунтовні описи життя містять їхні мемуари, характери й афоризми. Серед них — максими Ларошфуко («Афоризмы, максимы и размышления», 1665), мемуари кардинала де Реца («Мемуары», 1670–ті рр.), характери де Лабрюйера («Характери або звичаї нинішнього віку» 1687), мемуари Л. Сен-Симона («Мемуары: полные и доподлинные воспоминания герцога де Сен-Симона о веке Людовика XIV и Регентстве», 1694–1723), А.

Рішельє («Мемуари», 1723) та К. Гольдоні («Мемуари Карло Гольдони содержащие историю его жизни и его театра», 1787). Зазначимо, що мемуари використано не для аналізу політичних подій досліджуваного періоду, а для вияву характерних ознак, притаманних дискурсивним практикам у культурному вимірі. Незважаючи на соціальну чи політичну належність і певний суб'єктивізм, мемуари переконливо й повно відбивають дух цієї епохи [3, 4, 6, 8, 9].

Серед про культурні практики аристократів у Новий час слід назвати, передусім, працю німецького соціолога Н. Еліаса («Придворное общество: Исследования по социологии короля и придворной аристократии, с Введением: Социология и история»), в якій розкрито умови перетворення аристократів-лицарів на аристократів-придворних, охарактеризовано зміни в культурі їх поведінки, що, відповідно, позначилося на культурних практиках привілейованих верств населення. Вивчення Н. Еліаса набуло логічного продовження в працях російських науковців, зокрема в колективному дослідженні «Двор монарха в средневековой Европе: явление, модель, среда» та «Королевский двор в политической культуре средневековой Европы». Мистецтво світського дозвілля, яке культивувалося в салонах і клубах раннього нового часу, найповніше охарактеризовано в дослідженнях М. Аронсона і С. Рейсера, Ф. Декрузетт, Ф. Ерланже, Е. Маня та ін. Учені наголошують на діалектиці «сутності» й «існування» культури, яка, виявляючись у культурних практиках, характеризується суперечливою взаємодією побуту й буття, матеріального і духовного, природного і штучного, нормативності і свободи, впливаючи на динаміку самого життя. Сутність її визначають не лише духовно-культурні ідеали, ідеї, абсолюти, принципи, а й зміст, якого сповнена буденної діяльності людини.

Тому мета статті — вивчення особливостей розвитку культурних практик у західноєвропейській культурі раннього нового часу, передусім у Франції, — країні, у якій, завдяки політичним, ідеологічним, етичним умовам, формується модель придворної поведінки, що стане невід'ємною складовою образу «*homme gallant*» (людини благородної й галантної).

Регулятивом культурних практик та основою оптимістичного світовідчуття як ціннісної домінанти життя цього періоду була галантність, що відображала норми й правила світської поведінки аристократів. Головне в моделі галантної поведінки — дотримання правил приємного спілкування, демонстративність і публічність поведінки, витонченість манер. До цього додавалася меланхолія, яка, на думку героїні роману М. де Скудері «Клелія» (1654), зводилася до «стану мрійливості, стану, який розважає розум» і «вдосконалює думки» [7, с. 42]. Про цей період Е. Фукс писав, маючи на увазі життя аристократії: «Люди не визнають ні старості, ні зів'ялості. Вони вічно молоді, постійно жартують і, навіть помираючи, кокетують. Усе

насичене чуттєвістю, просякнуте хтивістю. Життя перетворилося на неперервний екстаз насолоди. А після сп'яніння настає не гнітюча тверезість, а нове блаженство. Події і вчинки не мають наслідків. Єлише «сьогодні». «Завтра не існує»...» [12, с. 6].

Галантне століття було часом розквіту абсолютизму, що, виникн в Іспанії в XV ст. і набув свого класичного прояву у Франції за правління Людовика XIV (1638–1715) та Людовика XV (1710–1774).

Ідеалом придворно-аристократичних кіл, які становили еліту суспільства, став дворянин, зразком чоловічої гідності, краси й досконалості — монарх. Рішельє у своєму заповіті королю Франції наголошував, що дворянство необхідно вважати «найголовнішим стрижнем держави, здатним багато в чому посприяти її збереженню і зміцненню» [10, с. 156]. У середовищі панівних класів засобом самоствердження і відмежування від нижчих верств населення була прискіпливе ставлення окремої людини й усього, що її оточувало з точки зору соціального значення і престижу. Ознаками «придворної» культури стали люб'язність манер, витонченість смаку, дотримання такту й «уміння жити». Саме такою змальовується діяльність модного у XVIII ст. салону дружини маршала Люксембурзького [13, с. 80]. Свідченням належності до аристократичного кола вважали уявні, несправжні досягнення знати, її «вроджене», а не набуте право, здатність розкошувати і витратити, водночас здобути зусиллями заслуги були ознакою «плебейства». У цьому ієрархічно організованому суспільстві епохи абсолютизму перевагу над усіма іншими верствами населення мали представники королівської влади.

Сприйняття короля як особи, наділеної Божою милістю і відповідальної лише перед Богом, презирливе ставлення до людини недворянського походження (міщанина, робітника, селянина) ґрунтувалися на переконанні, що єдиним і найвищим законом для всіх є забезпечення примх монарха. Такий стан речей тривав протягом століть, а якщо й критикувався, то лише тихцем. «*Car tel est notre plaisir*» («тому що нам так хочеться») усе виправдовує або ж усе спростовує» [12, с. 11–13]. Словосполучення італійського вченого Ф. Сансовіно про венеціанський уряд («недоторкане, непорочне, вічне і безподібне») як найкраще характеризує ставлення до монарха в епоху Абсолютизму.

Монарх зосереджував владу всіх представницьких органів, роль яких було зведено до мінімуму, внаслідок чого будь-які дії короля набували державного значення. Демонстрація такого абсолютизму виявилася і в ритуалізації будь-яких дій монарха (від одягання й задоволення фізіологічних потреб до прийняття іноземних послів), у неймовірній кількості придворних, утриманні війська, однаково надмірних витратах і на будівництво, і на азартні ігри. У світському житті цього періоду переважало прагнення «перетворити земне життя на рай», що й спрямовувалися усі засоби дозвілля: звеселення й розваги, які створювали ілюзію неперервного свята, розкішного й витратного.

Зокрема бенкети, які стали настільки витратними, що на роздрібному ринку продавали залишки наїдків з королівського столу [2, с. 167]. Як слушно зауважує М. Вебер, розкіш як відмова від цілераціональної орієнтації споживання була для придворно-аристократичних кіл не «зайвиною» чи «надлишком», а засобом самоствердження.

Абсолютизм зумовив виникнення специфічних форм придворного церемоніалу, ритуалів любовної гри, манери поведінки. Найяскравіше це виявилось у культурно-дозвіллевих практиках придворних, який має подвійне цільове призначення: з одного боку, реалізувало свої природні функції розслаблення, розваги й отримання задоволення, а з іншого, — було безпосереднім засобом самоствердження і кар'єрного зростання, дотримання придворною особою суспільних норм і виконання своїх представницьких обов'язків. Тому дозвілля, як інструмент соціальної диференціації і репрезентації рангу, відрізнялося продуманістю форм, «демонстративним споживанням» (Т. Веблен), співвідносним із соціальним статусом особи та її привілеями, адже «честь для дворян мала бути дорожчою за життя» [10, с. 156].

Так, палац (король і члени його родини) або ж двір (особи нижчого від королівської сім'ї рангу) вже не відігравали ролі середньовічного замку, в якому мешканці були захищені від військових нападів. Палац став «зведеним на землю Олімпом, у якому все свідчило, що тут мешкають боги. Простора вітальня, величезні зали і галереї. ... Усе мало бути виставкою богообраності — навіть сон монарха. ... Він — церква, ідея божества в перекладі на мирську мову» [12, с. 13–14]. Життєвою філософією панівного класу була впевненість у тому, що життя — це лише коротка мандрівка, яку необхідно провести в задоволенні, комфорті і веселоощах, а єдино важливими цілями придворних — звеличення себе серед рівних і служіння монарху. Тому й щоденними розвагами були комунікативні форми — бали, театральні вистави, бенкети, виїзди на полювання, королівські балети, інші звеселяння, спрямовані лише на одне — перетворити життя на суцільне свято, рай на землі.

Символом абсолютної монархії, як і придворного життя, став Версаль. Водночас, версальські свята були складовою політичної програми, засобом формування справжніх придворних. І версальська феєрія «Звеселяння чарівного острова» (1664), і «Великий королівський дивертисмент» (1668), і святкування, присвячені завоюванню Франш-Конте (1674) та інші розваги, мали утверджувати велич Людовіка XIV і могутність французької державності. Бали й маскаради, кінні перегони і любовні розваги, полювання й прогулянки, гра в більярд чи вистави мали різні завдання: відволікти придворних від політичних інтриг і конфліктів, заохотити знать до служіння, утримати дворян при дворі, спостерігати за ними, висловлювати підданним свою повагу і влаштовувати своєрідне змагання між дворянами у вірності Королю. Л. Сен-Сімон у «Мемуарах» зазначав, що король

використовував численні свята, прогулянки й замські поїздки як за сіб винагороди й покарання [11].

Дотримання в королівському палаці атмосфери галантного спілкування, ретельне виконання правил придворного етикету мали демонструвати державну єдність і порядок, систему, стрижень якої становило дворянство як обрана й відокремлена верства. Придворні «не лише тому прибували до двору, що залежали від короля, а й були залежними від нього тільки тому, що, прибувши до двору і перебуваючи серед придворних, могли зберігати дистанцію від усіх інших. Від дотримання цієї дистанції залежали порятунок їхньої душі, престиж як придворних аристократів, а, відтак, суспільне існування і особиста ідентичність» [13, с. 125].

Мода на розваги визначалася, передусім, захопленнями монарха: французький король Людовік XIII (1601–1642) надавав перевагу полюванню, грі в м'яч, рідше грав у кеглі, більярд, шахи та реверсі. Як пристрасний конхіюфіл, монарх запровадив серед придворної знаті захоплення морськими мушлями, колекції яких виявляли витонченість смаку власника. Час спливав за влаштуванням балетних вистав, видовищних змагань (парадів, кінних перегонів, стрільби) і турнірів, про популярність яких серед придворних свідчать гравюри Ж. Калло (1592–1635).

За часів правління Людовіка XIV (1638–1715) театр, незважаючи на критику церкви і моралістів, активно підтримувала влада, а сам монарх, любитель спектаклів і балетів, патрунував діяльність кількох акторських труп. Існували такі Королівські трупи: Бургундського готелю (1629–1680) рр., Маре (1634–1673 рр.), Пале-Рояля (1658–1673 рр.), Генего (1673–1680 рр.). У королівській декларації від 1641 р. про ремесло комедіанта йшлося як про таке, що відволікає населення від «дурних занять». У 1680 р. у Парижі було засновано перший стаціонарний театр — «Комеді Франсез».

У роки правління Людовіка XV (1710–1774) культурні практики придворних постійно «виходили» за межі одного двору: у Версальських залах відбувалися різні розваги, зокрема й театральні вистави; в королівській резиденції в Марлі переважали азартні ігри; у Фонтенбло влаштовувалися показові військові маневри і паради за участю короля [4, с. 461, 465, 532, 534].

Серед аристократичних кіл значної популярності набули замські «двори» з галереями, тенісними кортами, алеями для гри в боулінг, майданчиками для гри в кеглі чи крикет, будинки для приватних зустрічей, сади для прогулянок і святкувань, зали для проведення асамблей і балів. Та якщо в епоху Відродження життя за містом було зумовлене ідеями гуманістів про ідеальне проведення часу, то в XVII ст. «культура» замської вілли стала «дачною» модою заради власного звеличення, пристрасною до нестримного розкошування і непомірних витрат. Італійський драматург К. Гольдоні написав про цей

період так: «Я відвідав дорогою кілька тих вілл на березі Бренти, в яких панують розкіш і пишність. Наші предки їздили туди збирати прибутки; тепер туди їздять, щоб їх витрачати. На дачі йде велика гра, утримується відкритим стил, організовуються бали і спектаклі» [4, с. 225]. У дачній трилогії К. Гольдони змальовуються розваги, забави і звеселяння, дуже різноманітні й дорогі, які заповнюють дозвілля аристократії, свідчать про її нерозсудливість, марнотратство і небезпеку безмежної свободи. «Мода» на вілли, сприйняття їх не як способу життя, а як засобу підвищення престижності виявилися в зростанні їх кількості: у Венеції в XVI ст. їх було 252, у XVII — 332, а у XVIII — більше 400. Французька дослідниця Ф. Декрузетт, аналізуючи матеріали про утримання вілл, що збереглися донині, наводить такі дані: на віллі Фарсетті могли відпочивати одночасно не менше сорока запрошених, у розпорядженні яких було п'ятнадцять гральних столів, туалетні кімнати і навіть обігрівачі, якими користувалися за похмурої погоди [5, с. 101].

Серед еліти, щоправда, були й такі, як Гаспаро Гоцці, котрий цінував самотній відпочинок у душі «буколічної простоти» за можливість відвертого спілкування з друзями, філософських роздумів та споглядання, душевного спокою і невинних розваг. Однак для більшості відпочинок у селі ставав «манією», «пристрастю». Ідеальне заміське дозвілля — це час, витрачений на ігри, танці, пізні трапези, «зустріч сходу сонця за фараоном» [3, с. 505–596].

У XVIII ст. французький двір, як центр суспільного життя і «деміург громадської культури», поступово втрачає своє значення: частково через слабе правління Людовіка XVI, а головне — унаслідок розвитку буржуазії. Світська культура децентралізувалася, розпоршувалася у дворах придворної знаті, де процвітали салони (фр. *salon*, італ. *Salon* — велика зала), у яких збиралися для дискусій і бесід учені, літератори, художники, політики, актори. І хоча перше відкриття салонів відбулося ще в епоху Відродження, особливої популярності вони набули у XVII–XVIII ст. у Франції.

Навколо салонів утворювалися фракції, які змагалися за політичний і урядовий вплив (принцеса Конде, герцогиня де Лонгвіль чи де Монпансьє у Франції, графиня Карлайль в Англії). У салонах формувалася аудиторія, здатна «споживати» інтелектуальну продукцію (салон мадам Дюдефан відвідував Д'Аламбер, у салоні мадам Д'Епіне бував Дідро, в салоні мадам Жоффрен — Монтеск'є). У французьких салонах, наприклад, Мадлен де Скюдєрі, виник жанр галантно-героїчного роману. Водночас, салони відрізнялися від академічного середовища і політичних товариств: їхні відвідувачі прагнули отримати задоволення. Спілкування в колі однодумців (звідси — акцентування на дискурсивних практиках), музикування і театралізовані імпровізації, розваги й веселощі в салонах надають підстав вважати їх своєрідними «храмами дозвілля».

Провідну роль у салонній культурі відігравали жінки, для яких це було своєрідним долученням до культурного простору. Зокрема на становлення світської культури істотно вплинув салон маркізи де Рамбуїє (існував протягом 1608–1648 рр., до початку Фронди), який поєднував традиції куртуазії та витончений смак сучасності. Господиня салону виявом «преціозності» вважала витонченість, гарний смак, уміння вести бесіду, ввічливість, здатність надихати своїх гостей на створення художніх творів. Серед відвідувачів салону були герцоги, маршали, графи, маркізи, талановиті представники нижчих верств населення, що порушувало станову ієрархію. Головними розвагами в салоні були витончена бесіда на любовну тематику і любовні ігри («вкрадене серце» «полювання на любов», «корзинка», лотереї).

Інтелектуальні розваги (промови, диспути, проповіді, написання віршованих загадок, невеличких прозаїчних фантазій чи метаморфоз, поетичні змагання) зводились до обговорення політичних новин, постановки фарсових вистав і буфонад чи виїздів за місто, де всі розважалися сільськими танцями, грою в кеглі, волян, бенкетами. Серед салонних розваг набули поширення театральні мініатюри, т. зв. «паради», які являли собою, не пов'язані між собою, короткі сцени-діалоги. Через свою мініатюрність і розосередженість театральні акти «розчинялися» в салонному спілкуванні, тому межа між тим, що відбувалося на імпровізованій аматорській сцені, і заняттям відвідувачів салону, була достатньо хисткою [14].

Салон як місце зустрічі світської знаті й освіченої інтелігенції відігравав роль генератора ідей, відповідно впливаючи на соціально-культурне середовище французького суспільства: окремі салони, віддалені від королівського двору, відрізнялися певною демократичністю й лібералізмом, їх двері були відкриті не лише перед аристократами, а й буржуа і талановитими громадянами. На початку Французької революції більшість салонів нагадували політичні клуби, а не камерні зібрання, а розмежувати літературні захоплення відвідувачів від політично-філософських було практично неможливо. Так, салон Неккера, фінансового діяча й міністра Людовіка XVI (1754–1793), відвідували Бюффон, Мармонтель, Дідро, Кондорсе, Талейран, інші відомі громадські діячі [1, с. 39–40]. Двір і салон культивували витончене і галантне дозвілля, яке відіграло важливу роль у диференціації суспільства і підтримці корпоративної цілісності панівного класу.

Отже, здійснене дослідження дозволяє дійти певних висновків.

Вираженням суспільної констеляції пов'язаних між собою (жорсткою ієрархією, строгим церемоніальним етикетом і правилами практичної моралі) осіб був «двір». Його роль поступово посилювалася, починаючи з епохи Відродження, і набуло особливого значення в XVII–XVIII ст. Як політичний, соціальний, економічний і культурний центр держави (передусім Франції) двір з другої половини

XVII ст. був єдиним органом управління країною і еталоном придворного життя. Влада монарха утримувалася завдяки вивіреним стратегії, в якій значну роль відігравали культурні практики. Маючи суспільно-репрезентаційну цінність і будучи засобом соціального самоствердження у безперервній конкурентній боротьбі за соціальний статус і престижність, вони виконували функцію дистанціювання дворян та їх панування над іншими. Значимість культурних практик у житті придворно-аристократичних кіл виявлялася в обсязі часу, відведеного на різні культурні й розважальні дійства; залученні до них значної кількості осіб; характері світських контактів; постійно зростаючих витратах, які відповідали не прибуткам, а рангу й соціальному статусу придворного. «Галантне» століття характеризували розваги, звеселяння, відкриті лише для тих, хто дотримував моди; знав придворні звичаї; демонструючи свої чесноти, нехтував будь-якою трудовою діяльністю; за словами Мандевіля, зацікавлював оточуючих; хто відповідав еталону *galant homme*.

Проте з часом нові ідеологічні й моральні принципи в суспільстві зумовили зміну в офіційних, публічних формах придворного дозвілля салонними. Салон впливав на формування громадської думки й відігравав значну роль у політичному й культурно-інтелектуальному житті держави. Починаючи з другої половини XVIII ст. у салоні, як місці зустрічі світської знаті й інтелігенції, обговорювалися та поширювалися демократичні й ліберальні ідеї. На початку Французької революції салон нагадував радше політичний клуб, ніж камерне зібрання, а відокремити літературні захоплення від політично-філософських було практично неможливо. Але і при дворі, й у салонах аристократів ігрова складова культурних практик т. зв. «галантного» століття істотно відмежувала аристократів від нижчих верств населення, сприяючи їхній диференціації.

Список літератури

1. Аронсон М. Литературные кружки и салоны / М. Аронсон, С. Рейсер. — Л. : Прибой, 1929. — 310 с.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / Ф. Бродель ; пер. з франц. Г. Філіпчук. — К. : Основи, 1995. — 543 с.
3. Гольдони К. Дачная лихорадка / К. Гольдони // Сочинения : [в 4 т.]. — М. : ТЕРРА, 1997. — Т. 1: Комедии. — С. 505–596.
4. Гольдони К. Мемуары Карло Гольдони содержащие историю его жизни и его театра. Т.1. / К. Гольдони ; пер. и примеч. С. С. Мокульского. — М.–Л. : Academia, 1933. — 600 с.
5. Декруазетт Ф. Повседневная жизнь Венеции во времена Гольдони / Ф. Декруазетт ; пер. с франц. Е. В. Морозовой. — М. : Молодая гвардия, 2004. — 286 с.
6. Кардинал де Рец. Мемуары / Кардинал де Рец. Отв. ред. Ю. Б. Виппер. — М. : НИЦ «Ладомир», «Наука», 1997. — 831 с.

7. Кузнецова А. А. Салонная культура XVII в. и английский галантно-героический роман / А. А. Кузнецова // Вестник ПСТГУ. — 2012. — Вып. 1 (27). — С. 32–48.
8. Лабрюєр Жан де. Характери, або звичаї нинішнього віку / Жан де Лабрюєр; пер. із фр. Г. Малець. — К. : ПУЛЬСАРИ, 2009. — 364 с.
9. Ларошфуко Ф. Афоризмы, максимы и размышления / Франсуа де Ларошфуко. — М. : «ОЛМА-ПРЕСС» — СПб. : «Издательский дом НЕВА», «СКРИПТОРИУМ», 2000. — 448 с.
10. Ришелье А. П. Политическое завещание / А. П. Ришелье // Андреев А. Р. Гений Франции, или Жизнь кардинала Ришелье. Документальное историческое исследование. — М.: Белый волк, 1999. — С. 152–164.
11. Сен-Симон Л. Мемуары: полные и доподлинные воспоминания герцога де Сен-Симона о веке Людовика XIV и Регентстве / Луи Сен-Симон // Кн. 1 : Избр. главы. Пер. с фр. — М. : Прогресс, 1991. — 598 с.
12. Фукс Э. Иллюстрированная история нравов: Галантный век / Э. Фукс ; пер. с нем. — М. : Республика, 1994. — 479 с.
13. Элиас Н. Придворное общество: Исследования по социологии короля и придворной аристократии, с Введением: Социология и история / Н. Элиас // пер. с нем. А. П. Кухтенкова, К. А. Левинсона, А. М. Перлова, Е. А. Прудниковой, А. К. Судакова. — М. : Языки славянской культуры, 2002. — 368 с.
14. Юдкін-Ріпун І. М. Культурологія Просвітництва / І. М. Юдкін-Ріпун. — К., 1999. — 200 с.

Надійшла до редколегії 23.01.2014 р.